

Gondolatok a nyelvreírás kiindulópontjának kérdéséről (A nyelvi formától a jelentés felé vagy a jelentéstől a forma felé?)

JÁSZAY LÁSZLÓ

professor emeritus, ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Orosz Tanszék

Аннотация: В первой части статьи подытожены принципы функциональной грамматики Санкт-петербургского направления. Во второй части, с опорой на применение полевой структуры, а также принципа различения центра и периферии, в качестве иллюстрации в сжатом виде описываются такие явления грамматики, как 1) понятие видовой пары, 2) расширенная функциональная парадигма побуждения и 3) разнообразные способы выражения условного значения.

Ключевые слова: функционально-семантическое поле, исходно-семантическая ориентация, центр и периферия, взаимодействие категорий

1. Bevezető megjegyzések

Jelen tanulmányunkban orosz példaanyaggal szemléltetett funkcionális nyelvészetről és annak nyelvoktatási vonatkozásairól lesz szó. Meggyőződésem, hogy a témával kapcsolatos megállapítások és ajánlások egy része – egyetemes érvényűségéből adódóan – kiterjeszthető más (nemcsak szláv) nyelvekre is, mindenekelőtt két vagy több nyelv összehasonlítása, valamint az idegennyelv-oktatás tekintetében. A címben megjelölt kérdésfeltevés aktualitását többek között az is jelzi, hogy egy a közelmúltban megjelent (A. V. Bondarko tiszteletére összeállított) orosz nyelvészeti tanulmánykötet kimondottan dolgozatunk alcímének jegyében szentel több mint 50 tanulmányt e problematikának rangos szerzők részvételével (Vojejkova 2012).

A hagyományos nyelvreírás a nyelvészeti szinteknek megfelelően mutatja be a nyelvi megjelenési formák sokféleségét – a grammatikát illetően az adott jelenség formai sajátosságaiból kiindulva. Ezek a szintek: a morfológia, a szintaxis, a lexika (ideértve a szóképzést is) és a fonológia. Ez utóbbtól most eltekintünk, mivel annak alapegysége a fonéma önmagában nem jelentést hordozó elem. E nyelvészeti szintek kereteihez szigorúan igazodó nyelvreírási módszernek minden szakszerűsége ellenére megvannak a maga korlátai: a jelenségek elemzése egy bizonyos nyelvi kategória tartományába van szorítva, márpedig ebből többek között az is következik, hogy jelentős mértékben le kell mondanunk a vizsgált jelenség különböző kapcsolatainak figyelembevételéről, más kategóriákkal történő „együttműködésének” bemutatásáról, az ezzel összefüggő tények kifejtéséről. Feltehetően részben ez is hozzájárult annak az alternatív elképzelésnek a térhódításához, amely szerint a szigorú formai kötöttségekből kilépve szükséges egyfajta tágabb keretben, komplex módon is vizsgálnunk az azonos típusú jelentéseket, az egymástól eltérő formák hasonló funkciói alapján. Elsődlegesen

erre – a különböző nyelvészeti szinteket integráló – elvre épülnek a funkcionális irányultságú nyelvleírási stratégiák.

Az orosz nyelvészetben az Alekszandr V. Bondarko nevével fémjelzett szentpétervári funkcionális grammatikai iskola következetesen, sőt, hozzátehetjük, a teljesség igényével törekszik az integráló és komplex nyelvleírás megvalósítására. Mindez abban is megnyilvánul, hogy a nyelvi kifejező eszközök vizsgálata nem jelenti a jelentéviszonyokból való kiindulás kizárólagos alkalmazását (megjegyezzük, többen leegyszerűsítve csupán ebben a sajátosságban látják a funkcionális elv lényegét), hanem figyelembe veszi a hagyományos, „a formától a jelentés felé” tartó irányt is. Ebben a komplex szemléletben azonban a hangsúly kétségtelenül a „jelentés → forma” irányra helyeződik (vö. Bondarko 1983: 32–40). A funkcionális elv kettős irányultságú megközelítésének megalapozott indokai vannak. A „forma → jelentés” irány figyelembevételétől több okból sem tekinthetünk el. Egyrészt a forma képviseli azt a kiindulási alapot, amelyre fölépíthető a grammatika rendszerszerű egysége, másrészt pedig (s ez teljesen nyilvánvaló), ahhoz, hogy a jelentések (azaz a különböző nyelvi formák jelentései) egyfajta közös fogalmi tartalom alapján integrálhatóak legyenek (például egy ún. funkcionális szemantikai mezőben), mindenekelőtt föl kell tárunk azokat, kivonva mindegyiket az adott nyelvi formából (vö. uo.: 33–34).

Az ellentétes irányú „forma → jelentés”, illetve „jelentés → forma” szerinti nyelvleírási orientáció egységben történő értelmezését érdemes követelményként állítani a hatékonyabb gyakorlati nyelvoktatás érdekében is. A nyelvleírás irányát illetően a két egymással ellentétes utat azért célszerű egyaránt bejárni, mert ez a követelmény a kommunikáció sajátosságából is következik. Aligha vitatható, hogy a kommunikáció bármely helyzetben kétoldalú kölcsönös kapcsolatot feltételez: a beszélő (vagy írásban kommunikáló személy) által létrehozott közlést, valamint e közlésnek a címzett által történő befogadását. Kétségtelen, hogy a „jelentés → forma” szerinti irány követése a mondat-szerkesztés és a szövegalkotás szolgálatában áll, míg az ezzel ellentétes „forma → jelentés” irány a befogadást (a mondottak/írottak megértését) támogatja. Az előbbi szintetizáló, az utóbbi analitikus tevékenység (vö. Papp F. In: Bolla&Páll&Papp 1990: 438). E kétféle megközelítés Lev V. Scserba (a 20. sz. első felének alighanem legjelentősebb orosz nyelvésze) szóhasználatában az „aktív grammatika” és a „passzív grammatika” terminusokban fogalmazódott meg. Megjegyezzük, hogy a megkülönböztetésnek ez a formája később az orosz nyelv lexikográfiai módszertanában is követőkre talált: a sokáig egyeduralkodónak számító hagyományos kétnyelvű vagy egynyelvű értelmező szótárak, melyek ún. „passzív szótáraknak” minősülnek, kiegészültek az ún. „aktív szótárakkal”. Utóbbiak sorában valóságos mesterművek is születtek, mint például az Igor A. Melcsuk és Alekszandr K. Zsolkovszkij szerkesztette értelmező kombinatorikus szótár (Melcsuk & Zsolkovszkij 1984) vagy a Jurij D. Apreszjan által irányított munkacsoport közreműködésével létrehozott új típusú szinonimaszótár (1. köt.: Apreszjan 1997), illetve annak további kötetei. Az „aktív szemlélet” jegyeit is

felmutatja a gyakorlati munkából itthon is jól ismert orosz–magyar igevonzat-szótár (Apreszjan & Páll 1982, 1–2).

2. A funkcionális megközelítés sajátosságai, alkalmazásának előnyei

Azoknak az elveknek a lényegét, melyeket Alekszandr V. Bondarko több monográfiájában is kifejtett, néhány pontba szedve foglalom össze, s ebben egy korábbi írásomban felvázolt szempontrendszerre is támaszkodom (Jászay 1996).

1. Amint már a bevezetőben szó volt róla, a funkcionális grammatika – jóllehet prioritásként kezeli a „jelentéstől a forma felé” mutató orientációt – nem mond le a „forma → jelentés” irányról sem.

2. A különböző nyelvi formákat (morfológiai alakokat, szintaktikai kapcsolatokat, lexikailag jellemzett szavakat) egy tágabb fogalmi egység, egy *funkcionális szemantikai mező* hierarchikus rendszerében helyezi el – a vizsgált jelenség sajátosságaitól függően a centrum és a periféria megkülönböztetésének figyelembevételével.

3. Az említett mezőt egy sajátos kategóriaként, azaz más nyelvi szintekhez tartozó alakzatokkal kibővített funkcionális szemantikai kategóriaként kell elképzelni, melynek központját számos esetben valamelyik morfológiai kategória alkotja. A jelentésnek az adott morfológiai keretből való kilépése (a szintaktikai és lexikai eszközök bevonása következtében) terminológiai módosulást is maga után von, – az igei kategóriák esetében így módon: *igeidő* → *temporalitás*, *aspektus/igeszemlélet* → *aspektualitás*, *személy* → *perszonalitás*, *igemód* → *modalitás*, *igefaj(ta)* → „*igefajtajleg*” (értsd: *зано́з* → *зано́зовость*). Fontos hangsúlyozni, hogy a mező strukturáltsága nem mindig írható le egyértelmű, az egyes zónákat élesen megkülönböztető határokkal. Ennek oka, hogy a centrum–periféria elve alapján megállapított zónák – akár valamely skálán ábrázolt fokozatok – a nyelv természetéből adódóan diffúz módon egymásba fonódnak, átmeneteket képeznek: centrum → a centrum közvetlen környezete → közeli periféria → távoli periféria.

4. A mezőn belüli centrum és a periféria összefüggéseinek feltárása bizonyos esetekben külön kutatás tárgyát képezi. Például az „aspektuális mező” központját alkotó igeszemlélet (a „vid”) miközben erősen grammatikai alapú kategória, használatát, párokba rendeződő képességét illetően nem független a lexikai jelentéstől. E mező másik fő összetevőjét alkotó akcióminőségek (Aktion-sarten) pedig mint az igei szóképzés példái elsődlegesen lexikailag jellemezhetőek, ugyanakkor azonban kimutatható a grammatikai (igeszemlélettől való) függőségük is, továbbá számos grammatikai (azaz igeszemléleti) sajátosságot meghatároznak (ld. például az igék szemléleti párban való megjelenését vagy egyszemléletű voltát, illetve a szemléleti jelentések realizálhatóságának problémáját.)¹

¹ E kölcsönhatás felismerése a modern szláv aspektológia megalapozójának Jurij Sz. Maszlovnak a munkáira vezethető vissza, ld. például (Maszlov 1984). Részletkérdések kidolgozását illetően a további kutatások elmélyítéséhez a hazai orosz, illetve szláv nyelvészet művelői közül is

5. Gyakorlati szempontból az egyik legfontosabb elemes egyszersmind alapvető feladata az itt felvázolt irányzatnak, hogy elemezze és leírja az azonos értelmű, de egymástól eltérő nyelvi megjelenési formák közötti különbségeket. Az eltérő nyelvi formák azonos fogalmi tartalma mögött gyakran a látásmódon alapuló interpretációs jellegű különbség rejlik. A nyelvhasználati formák ilyen típusú megkülönböztetésének a közelmúltban külön tanulmányt szenteltem, konkrét példaanyagon elemezve a különbségeket (Jászay 2022).

6. A funkcionális grammatika általunk követett irányzata² maximálisan kihasználja a szintézisre törekvés lehetőségeit. E felfogás értelmében az egyes mezőket, de mindenekelőtt az azok központját alkotó kategóriákat (melyek az ige esetében gyakran a tulajdonképpeni morfológiai kategóriák) nem csupán önmagukban kell vizsgálnunk, hanem más kategóriákkal létrejött kölcsönhatásukban is. Például az ige szemléleti kategória valamilyen mértékben funkcionális kapcsolatban van a többi (kizárólag az igei szófajra jellemző) morfológiai kategóriával, a legnyilvánvalóbb módon (amint ez az oktatási gyakorlatból is ismert) – az igeidővel.

2. 1. A mezőszerkezet kiterjesztésének lehetőségeiről

Tapasztalatom szerint első megközelítésben a bemutatandó irányzat előnyei a legközvetlenebb módon a nyelvi tények mezőszerkezetben történő interpretálása esetén ragadhatók meg. Ez a módszertani keret kiválóan alkalmas arra, hogy a formai eszközeiben is változatos nyelvi valóságot adekvát módon, jól áttekinthetően mutassuk be. Ennek illusztrálására az alábbiakban a centrum–periféria elvére támaszkodva három olyan, a grammatikához köthető jelentéstartalom komplex kifejezési módjára irányítjuk a figyelmet, melyek a rendszer szintű leírás igényével a szakirodalomban napjainkig nem kaptak kellő hangsúlyt.

2. 1. 1. A szemléletpárok meghatározásának problémájáról

Általános vélekedés szerint két egymáshoz rendelt ellentétes szemléletű ige kapcsolatát illetően bizonyos szempontból kétféle helyzet jöhet létre: vagy szemléletpárt alkot a két ige (például *писать–написать*), vagy nem jön létre közöttük szemléletpár-viszony (például *писать–дописать*). Bár alapjában véve ez az állítás kétségtelenül igaz, annak mégis további árnyalására van szükség, ami közelebb vezet a realisabb összkép megalkotásához. Arról van szó, hogy a páros és nem páros viszonyok között nem minden esetben vonható hasonlóan éles, egyértelmű határ. A „pár vagy nem pár” dilemmája a lexikográfiai megoldásokban is (s ebből adódóan a tankönyvi gyakorlatban is) olykor bizonyos követ-

hozzájárultak néhányan, amit Krékits József, Pálosi Ildikó és Pátrovics Péter egy-egy munkájára történő utalással jelzünk (Krékits 1989, Pálosi 2018, Pátrovics 2018).

² Megjegyezzük, hogy ez az irányzat (mely a szentpétervári iskolához köthető) beépült az ELTE-n folyó doktori képzés keretében működő orosz nyelvészeti programba is, melyben immár három évtizede (az alapítástól kezdve) kötelező tantárgyként szerepel.

kezetlenségek formájában nyilvánul meg – akár ugyanazon szótár igei anyagán belül is, de szembetűnőbbek az eltérések, ha különböző szótárakat hasonlítottunk össze. Az orosz mint idegen nyelv elsajátításának vonatkozásában az ezzel kapcsolatos bizonytalanság azért teremt „veszélyes helyzetet”, mert könnyen a helyes aspektushasználat eltévesztését okozhatja. Az igeszemlélet használata ugyanis nagy általánosságban és formai oldalról nézve nem jelent mást, mint a szemléletpáron belül alkalmazandó aspektusváltást.

A szemléletpár az orosz nyelvben – kulcsfontosságú fogalom, mely egyfajta aspektológiai alapegységnek is felfogható. Lényege, hogy két ellentétes szemléletű (folyamatos/imperfektív, illetve befejezett/perfektív) ige képes azonos lexikai jelentésben visszaadni bizonyos aspektuális tartalmakat (azaz a cselekvés lefolyásának jellegét érintő különbségeket). Az oroszban a szemléleti viszonytal kapcsolatos lexikai azonosság igazolására meghatározott funkcionális kritériumok szolgálnak (melyeket – e feltételek megfogalmazójára, Ju. Sz. Maszlovra utalva – „maszlov-i kritériumoknak” is neveznek). Eltekintve e helyen attól, hogy a szemléletpárok lexikai jelentésük jellegétől függően különböző szemantikai osztályokba rendezhetők, esetünkben arra a sajátosságra szükséges rámutatni, hogy ezeknek a korrelációknak az igéi, jóllehet kétségtelenül összetartozóak (úgymond, „egymásra vannak utalva”), de *nem feltétlenül azonos mértékben*.

Kissé bővebben, ez az állítás a következőt jelenti: bizonyos szemléletpárok folyamatos és befejezett igéi egymáshoz való viszonyukban, egymást szemléleti jelentéseikben és azok árnyalataiban kölcsönösen kiegészítve valóban bármely kontextusban ugyanazt az „elvárt” nyelvi teljesítményt nyújtják (miközben megfelelnek bizonyos szintaktikai átalakításokon alapuló tesztelés kritériumainak is). Ezért – funkcionális alapon – az ilyen, senki által sem vitatott párokat *prototipikus* pároknak is nevezik. Értelemszerűen ezek a korrelációk, más szóval, ezek az ún. „tisztá” aspektuspárok alkotják az adott fogalmi mező centrumát. Nagy többségük imperfektiválás útján jött létre (például *показать* → *показывать*, *дать* → *давать*), kisebb részük prefixális képzéssel perfektiválás útján (például *делать* → *сделать*, *строить* → *построить*), egészen csekély hányaduk pedig szuppletív képzéssel (például *брать–взять*, *класть–положить*). Az ilyen, szemantikai értelemben ideálisnak tekinthető párokon kívül azonban nagy számban fordulnak elő olyan szemléleti korrelációk is, amelyek nem mindegyik (hanem csupán néhány, esetleg csak egyetlen) típusú kontextusban viselkednek szemléletpár módjára. Ezek alkotják a perifériát – összetartozottságuk fokától függően annak közeli vagy távoli szféráját (például *прыгать* → *прыгнуть*, *говорить* ‘beszél’ → *поговорить*). Árnyaltabban kifejezett terminológiában tehát beszélhetünk valódi, prototipikus (mindenki által elfogadott), valamint csupán megközelítőleges szemléletpárokról, úgynevezett aspektusbeli partnerviszonyokról (vö.: *видовое партнёрство*), melyek némelyike alkalmi szemléleti viszonynak tekinthető, mivel érvényessége

csupán egy-egy sajátos jelentésre vonatkozik. Az itt összefoglalt nyelvészeti szemléletnek a részletes kifejtését (ld. Jászay 1997).

2. 1. 2. A felszólítás kifejezésének formáiról

Az alcím első értelmezésben alighanem azt a gondolatot hívja elő, hogy a felszólítás kifejezésére az igei szófajnak egy speciálisan erre a célra kialakult igemódja szolgál, amit *felszólító módnak* (imperatívusznak) nevezünk. E jelentéstartalom kifejezési eszköztárával való fogalmi azonosulás érthető, ugyanakkor azonban – amint az alábbiakban látni fogjuk – a morfológiailag jelölt felszólító mód paradigmája nem fedi le teljes mértékben a felszólító tartalom valamennyi nyelvi formáját. Mielőtt azonban áttekintenénk a felszólításnak azon főbb eszközeit, amelyek nem tartoznak a morfológiailag jelölt imperatívuszhoz, feltétlenül szükséges néhány szót ejteni a tulajdonképpeni felszólító módról, mely az igemód-kategória teljes tartományának egy alkategóriája, s mely önmaga kereteiben is leírható (nemcsak logikai, hanem formai szempontú érveléssel is) a centrum–periféria elvének figyelembevételével.

A központi helyzetet kétségtelenül a 2. személyű *felszólító alak* foglalja el, – ehhez az alapformához képest a 3. személyű kifejezésmód alkotja a perifériát, a többes szám 1. személy kifejezési formái pedig egyfajta közbülső zónát képezve érintkeznek mind a centrummal, mind a perifériával. Az imperatívusz alakjainak e differenciált szemléltetése a felszólító szituáció résztvevőinek kapcsolatából következik. A felszólítás kapcsolati jellege ugyanis (bármely nyelvben) a grammatikai személyre vonatkoztatottság függvényében változik: 2. személyben a felszólítás *közvetlenül* a címzettre irányul, ami azt jelenti, hogy a felszólított és a címzett ugyanaz a személy. Ezzel szemben 3. személyben a felszólítás csupán *közvetett* lehet, mivel a felszólított személy és a címzett azonossága kizárható, sőt, a címzett fizikai jelenléte sem releváns tényező a felszólítás aktusában. Vö.: *utazz el / utazzatok el* (ez a centrum), illetve *ő utazzon el / ők utazzanak el* (ez a periféria). Ami pedig a többes szám 1. személyt illeti, ez a felszólítás valamilyen együttes cselekvés végzésére irányul, s ebben az aktusban közvetlen felszólítottként sajátos módon van jelen maga a beszélő, azaz a felszólítás kezdeményezője. A felszólító és a felszólított személy, valamint a címzett viszonya tehát a grammatikai (azaz a személykategóriának megfelelő) személytől függ: *спи/поспи* ‘aludj’, *пусть/пускай он (она) спит/поспит* ‘aludjon’, *давайте поспим/давайте спать* ‘aludjunk’. Ebben a rendszerben – miközben a 2. személyű felszólítás szintetikus alakkal fejeződik ki – az analitikus felszólítási módok formálisan egy grammatikalizálódott segédigei funkcióban használt igealak részvételével történik.

A tényleges nyelvhasználat során, illetve annak elsajátítási folyamatában azonban a lehető legtágabb, funkcionális paradigmát érdemes figyelembe vennünk, nevezetesen azt, hogy mi azoknak az eszközöknek az összessége,

amelyek felszólító tartalom kifejezésére szolgálnak. Sorra vesszük a legjellemzőbb eseteket³.

2. 1. 2. 1. Az oroszban felszólító funkcióban gyakori az ige *infinitívusz*-alakja. Megkülönböztető jegye a fentebb bemutatott morfológiai paradigma alapformájával való összehasonlításban, hogy szigorú, kategorikus felszólítást fejez ki, ezért használata elsősorban olyan esetekre jellemző, ahol a felszólítás aktusában szerepet játszik az alá-fölérendeltség viszonya. Például parancs kiadásakor: *Молчать! Не рассуждать! Исполнять приказание! Живо!* (М. Булгаков. Дни Трубных). Ilyenkor az infinitívusz használata a magyarban is lehetséges, bár kevésbé elterjedt, s talán túlzottan nyersnek is tűnik, ezért megfigyelhetjük inkább a felszólító módot választjuk: 'Hallgassanak! Ne okoskodjanak! Teljesítsék a parancsot! Élénken!' Ugyanakkor – megfelelő (azaz felszólító) intonációval – pusztán a személyragos alakokkal történő kifejezőmód is elfogadhatónak látszik: 'Hallgatnak! Nem okoskodnak! Teljesítik a parancsot! Siessenek!'

Az infinitívusszal kifejezett felszólítás nem feltétlenül egyetlen konkrét beszédhelyzetre vonatkozik, lehet általános érvényű is: *Перед употреблением взбалтывать* ('használat előtt felrázandó'), *При аварии разбить стекло* ('baleset/üzemzavar esetén az üveget betörni'). Gyakran fordul elő tiltás kifejezésekor: *Без стука не входить* ('kopogás nélkül nem szabad belépni'), *По газону не ходить* ('a fűre lépni tilos'), *Не высовываться* ('kihajolni tilos') és hasonló. Az infinitívusszal történő tiltás vonatkozhat konkrét személyre is: *Только, пожалуйста, у меня не пьянствовать и не беспокоить меня никакими просьбами* (А. Чехов. Палата № 6) ('Csak kérem, mellőzze a részegeskedést és ne zaklasson semmiféle kérésekkel').

2. 1. 2. 2. A magyarhoz hasonlóan az oroszban is lehetséges a felszólító tartalom kifejezése az ige *személyragos* (kijelentő módú) alakjával: *Подойдешь к начальнику и спросишь...* (vö.: *подойди и спроси*), azaz 'Odamész a főnökhöz és megkérdezed...' (≈ 'Menj oda a főnökhöz és kérdezd meg...'). Hozzá kell tenni, a kijelentő módnak felszólító értéke elsődlegesen befejezett alakban fejlődhet ki, mivel a személyragos befejezett ige eleve, a kontextus támogatása nélkül is a jövő időre vonatkozik (csakúgy, mint a felszólító alak).

2. 1. 2. 3. A *feltételes módú* igealak, illetve a *бы* partikulás infinitívuszi szerkezet szintén képes „behatolni” a felszólítás szemantikai tartományába, kifejezve annak enyhébb változatait – tanácsot, jóindulatú javaslatot: *Вы бы похудели немножко* ('Lefogyhatna kissé'), *Тебе бы чаще обращаться к врачу* ('Fordulhatnál gyakrabban orvoshoz'). Szépirodalomból: *Знаете, Владимир Платоныч, вы бы помирились с вашей женой. Простили бы ее хоть ради*

³ A jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy külön kitérjünk a 2. személyű felszólító igealak folyamatos, illetve befejezett változatára, melyek segítségével számos szituációtípus kiválóan jellemezhető. A magyar nyelvű szakirodalomban ennek irodalmi példák alapján bemutatott tömör összefoglalását ld. (Jászay 2019: 85–89).

сына (А. Чехов. Душечка) ('Tudja Vlagyimir Platonics, kibékülhetne a feleségével. Megbocsáthatna neki legalább a fia érdekében').

2. 1. 2. 4. *Kérdő mondatok tagadó partikulával.* Amennyiben a tagadás jövő idejű cselekvésre vonatkozik – a mondatnak az oroszban felszólító értéke is van, ezért az ilyen típusú kérdések a felszólítás kifejező eszközeinek periférikus részét képezik: *Не расскажешь ли мне о случившемся?* (értsd: 'Mesélj nekem/ Mesélhetnél nekem a történetekről', 'Nem akarsz mesélni nekem a történetekről?'). A tagadó kérdő mondatok sorában jellemzőek a „személytelen” szerkesztésű (értsd: alany nélküli) infinitívuszos változatok: *Не пойми ли нам на финальный матч?* ('Ne menjünk ki a döntő meccsre?').

2.1.3. A feltételes jelentéstartalmú mondatokról

Összességében nézve az oroszban a feltételes jelentéstartalmú mondatok – a feltételes mellékmondatok eltérő megszerkesztettsége miatt – egymáshoz képest szembetűnő különbségeket mutatnak. Többek között erről tanúskodik a feltételes jelentésű kötőszó jelenléte vagy annak lehetséges hiánya, némely feltételes jelentésű kötőszó stilisztikai differenciáltsága, valamint az a sajátosság, hogy a feltételes mellékmondatok strukturális szempontból is eltérőek lehetnek.

2. 1. 3. 1. A fentebb (a 2. pontban) vázolt nyelvléírási elveket követve a különböző formai megoldások alaptípusának célszerű az olyan alárendelt összetett mondatokat tekinteni, amelyekben az ige feltételes módban (azaz a *бы* partikulával) szerepel. De kissé tágabb (szintaktikai nézőpontú) értelmezésben a központ tartományába vonhatóak mindazon esetek, amikor a feltételes tartalom a *если* kötőszó segítségével vagy annak semleges stílusértékű funkcionális bővítésményeivel együtt fejeződik ki (kijelentő módú, jövő időre vonatkozó igealakokkal): *в том случае, если; при условии, если; при условии, что*. Ha azonban a megválasztott kötőszó „népnyelvi”, kissé vulgáris színezetű (pl. *коли, кабы*), a feltételes tartalom kifejezési módja a centrum határán kívül esik. Mindazonáltal előfordul, hogy bizonyos állandósult kapcsolatokban, szólásokban megőrződött a kötőszó népnyelvi változata. Például: *Долог день до вечера, коли делать нечего* (körülbelül 'Lassan múlik az idő, ha nincs mit csinálni').

Enyhén beszélt nyelvi árnyalatú a *раз* kötőszó. A vele alkotott feltételes mondatokat azért sem sorolnánk a centrum tartományába, mert e kötőszó szemantikai tartalmában egyformán van jelen a feltétel és az ok kifejezése: *Раз вы пришли в мой дом, я вас должен угостить* ('Ha már egyszer eljött a házamba, köteles vagyok önt megvendégelni').

2. 1. 3. 2. Az oroszban jól elkülöníthető csoportot alkotnak a kötőszó nélküli feltételes mondatok, melyekben az igealakok (jelen, jövő és múlt időben) változatlanok maradnak: *Любишь кататься – люби и саночки возить* ('Ha szeretsz szánkózni, húzni is szeresd a szánkót' – közmondás), *Не придёшь на вечер, пожалеешь* ('Ha nem jössz el az esti rendezvényre, megbánod'), *Поел – убери за собой!* ('Ha befejezted az evést, takaríts el magad után' – figyelmeztető kiírás gyorséttermekben). Irreális feltétel kifejezésekor (ami kizárólag múltbeli

eseményre vonatkozhat) szintén előfordulnak példák a feltételes kötőszó elhagyására: *Сообщили бы об этом вовремя, мы могли бы еще помочь* ('Ha szóltak volna időben, még tudtunk volna segíteni').

2. 1. 3. 3. A formai elkülönülés még nyilvánvalóbb, amikor a feltételes jelentés kifejezése a mondat alapvető struktúrájának megváltoztatásával jár együtt. A szerkezetváltás egyik fajtájában formálisan a 2. személyű felszólító alak vesz részt. Hangsúlyoznunk kell, hogy az orosz imperatívusz-alaknak számos átvitt értelmű, ún. álfelszólító (kváziimperatívusznak minősülő) funkciója van (erről bővebben: Jászay 1995), ezek közül az egyik a feltételes cselekvés kifejezésére szolgál. Modell: *Приди я раньше, этого не случилось бы* ('Ha korábban jöttem volna, ez nem történt volna meg'). A kváziimperatívusznak a valódi imperatívustól történő szemantikai elszakadását többek között a következő tények is szemléltetik: 1) nemcsak jövő időre, hanem múlt időre is vonatkozhat, 2) ez az eredendően 2. személyű igealak vonatkozhat bármely személyre, 3) a feltételes jelentést kifejező kváziimperatívusznak csakis egyes számú alakja használatos, de ennek ellenére az vonatkozhat több személyre is, 4) A *не* tagadó partikulával ilyenkor a befejezett alak nem változik folyamatosra.

Példák irodalmi szövegből: *Что поделаешь? Напиши я в благопристойном тоне, публика не поймет* (Э. Войнич. Овод) ('Mit tehet az ember? Ha illedelmes hangnemben írnék, a közönség nem értené meg'). *А ведь приди вчера мне в голову эта мысль, я бы ужасно огорчился* (Ф. Достоевский. Вечный муж) ('Ha tegnap jutott volna eszembe ez a gondolat, szörnyen elkeseredtem volna'). *Запустил, говорят, язву-то. Не запусти, еще бы пожил* (В. Панова. Сестры) ('Azt mondják, elhanyagolta a fekélyét. Ha nem hanyagolta volna el, még élhetett volna'). *Не добеги мальчик вовремя, никто не знал бы, что автолавка уже здесь* (Ч. Айтматов. Белый пароход) (Fehér János fordításában: *Ha a fiú jókor haza nem szalad, senki sem tudja, hogy már itt is a vándorbolt*).

Fontos megjegyezni, hogy a feltételes jelentésnek ez a fajta kifejezőmódja kizárólag a kötetlen társalgási nyelvre jellemző, tehát teljesen idegen a tudományos stílustól, a jogi nyelvezettől, a hivatalos nyelvhasználat bármely változatától.

2. 1. 3. 4. Az eltérő struktúrájú mondatokkal kifejezett feltételes jelentés másik típusa a határozói igeneves mondatokkal kapcsolatos. Ebben az esetben arról van szó, hogy az adott jelentés – valamelyest elhalványult formában ugyan (sőt, a mondat struktúráját illetően is rejtett módon) – jelen lehet az ilyen szerkezetekben. A feltétel kifejeződése ugyanis következhet az alapcselekvés (ami a mondat állítmánya) és a határozói igenévvel jelölt háttércselekvés egymáshoz való viszonyából, amennyiben ez összhangban van a mondat egészének a jelentésével. A határozói igenévvel szerkesztett feltételes mondatok – ellentétben az álfelszólító alakkal létrehozott feltételes mondatoktól (2.1.3.3.) – stilisztikailag semlegesek.

Idézzünk néhány egyszerű példamondatot: *В этом можно убедиться, проделав простой опыт* (vö.: *если проделать*) ('Erről meggyőződhetünk, ha elvégzünk egy egyszerű kísérletet'). *Я могу это простить, принимая все это за шутку* ('Meg tudom bocsátani, ha ezt tréfának fogom fel'). *Претендуя на эту должность, надо обладать талантом организатора...* ('Ha valaki igényt tart erre a beosztásra, annak szervezői tehetséggel <...> kell rendelkeznie'). Az orosz határozói igenév különböző jelentésárnyalatainak aktualizálódására, így a feltételes jelentés kifejezésére is, kitért Ferenczy Gyula is kontrasztív szemléletű gyakorlati nyelvtanában: *Основательно изучая это явление, мы можем сделать ценные выводы* – *Ha alaposan tanulmányozzuk ezt a jelenséget, értékes következtetéseket vonhatunk le* (Ferenczy 1983: 507). Végül megjegyezzük, hogy a feltételes jelentés természetesen kifejlődhet a határozói igenévnek tagadó partikulával történő használata esetén is: *Не зная культуры страны, не можешь понять поведение людей* ('Ha nem ismered az ország kultúráját, nem tudod megérteni az emberek viselkedését').

3. Összegzés

A szentpétervári funkcionális grammatikai iskola munkásságához számos témakör feldolgozása köthető. Az utóbbi évtizedekben született alpművek egyben ösztönzést is jelentenek ennek a tanításnak még szélesebb kiterjesztésére, nevezetesen arra, hogy a fentebb bemutatott irányzatnak az elveit, módszereit a nyelvi valóság további szegmenseinek leírására is alkalmazzuk. Tanulmányunkban a funkcionális irányzat jellemzésére a második fejezetben felvázolt sajátosságokat néhány konkrét grammatikai fogalom példáján mutattuk be, szándékunk szerint olyan jelenségeken, amelyeknek a fogalmi összetartozottság nézőpontjából mind ez ideig nem szenteltek kellő figyelmet.

A gondolkodásnak, a jelenségek megértésének természetes velejárója, hogy a dolgokat bizonyos közös jegyek alapján osztályozzuk, rendszerezjük. A grammatika területén is így jöttek létre a különböző kategóriák. Amint azonban ez közismert, a grammatikai kategorizálás alapja a vizsgált jelentéstípusok kifejezésekor a *formai* megkülönböztetés, bizonyos elvontabb jelentéskülönbség létrejöttének *formai* jelöltsége. Ebből következik tehát a nyelvleírásnak a formától a jelentés felé mutató iránya. A fentiekben arra kívántunk rámutatni, hogy az egyetemi képzésben ezt a hagyományos módszert szükségesül kiegészíteni a jelentésből kiinduló ellentétes irány követésével. Ennek megfelelően már osztályozásunk alapjául, kiindulópontjául a *jelentés* fog szolgálni, tehát egy általánosított jelentéshez rendeljük hozzá a lehetséges nyelvi formákat, melyek – mint láthattuk – esetenként szembetűnő különbségeket mutatnak. Ezzel a komplex megközelítéssel a nyelvi közlés megértését és az új mondatok létrehozásának képességét, végső soron a szövegalkotást egyaránt elősegítjük, s egyszersmind szélesebb horizontú rálátást teszünk lehetővé a nyelvben meglévő általános szemantikai viszonyokra. Nem arról van szó, hogy ez a módszer összemossa a különböző kategóriákat és nyelvi szinteket, – ld. például

a felszólító alak használatát kváziimperatívusként feltételes jelentésben, illetve a morfológiai feltételes mód használatát felszólító tartalmú funkcióban ‘tanács’ kifejezésére. Arról van szó, hogy a jelentés (azaz a közös, általános tartalmat integráló, „egynemű” jelentés) kohéziós ereje nem támogatja a szemantikailag összetartozó különböző nyelvi formák egymástól való függetlenítését, elszakítását. Ez az oka annak, hogy azokat egy tágabb fogalmi keretben elképzelve, ún. funkcionális szemantikai mezőbe rendezve mutatjuk be. Éppen a nyelv természetéből fakad, hogy a nyelvész által vizsgált jelenségek többsége szinte kínálja magát a mezőkeretben történő hierarchikus ábrázolásra.

Felhasznált irodalom

- Апресзjan Јu. D. 1997. – Апресян Ю. Д. (ed.). *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*. Первый выпуск. Москва. Языки русской культуры.
- Апресзjan & Páll 1982. *Orosz ige – magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások*. 1–2. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Bolla&Páll&Papp 1990 – Болла К.&Палл Э.&Папп Ф. *Курс современного русского языка*. 5. kiadás. Budapest. Tankönyvkiadó
- Bondarko, A. V. 1983. – Бондарко А. В. *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*. Ленинград. Наука.
- Ferenczy, Gy. 1983. *Gyakorlati orosz nyelvtan*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Jászay, L. 1995. – Ясаи Л. Императивная форма русского глагола в функционально-семантической интерпретации. *Studia Slavica Hung.* 40: 343–358.
- Jászay, L. 1996. Az ún. aktív grammatikától a funkcionális szemléletű nyelvleírásig. In: Terts István (ed.). *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára. Első kötet. Pécs. Janus Pannonius Tudományegyetem. 142–145.
- Jászay, L. 1997. – Ясаи Л. О принципах выделения видовой пары в русском языке. *Вопросы языкознания*. № 4: 70–84.
- Jászay, L. 2019. *Az orosz igeszemlélet oktatásának nyelvészeti alapjai*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Jászay, L. 2022. A cselekvés grammatikai interpretálásának kérdéséről (orosz nyelvű példák alapján). In: Nagy, S. I. (ed.). *A nyelv mint lelkünk tükre. Szavak, szövegek, gondolatok*. Budapest. MTA Modern Filológiai Társaság. 131–142.
- Krékits, J. 1989. – Крекич Й. *Семантика и прагматика временно-предельных глаголов. Изменения значений*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Maszlov 1984 – Маслов Ю. С. *Очерки по аспектологии*. Ленинград. Ленинградский ун-т.
- Melcsuk & Zsolkovszkij 1984. – Мельчук, И. А.&Жолковский, А. К. (eds.). *Толково-комбинаторный словарь современного русского языка*. Вена. Wiener Slawistischer Almanach.